

ДУА «Беларускі дзяржаўны медыцынскі універсітэт»

Кафедра беларускай і рускай моў

**СІНТАКСІЧНЫЯ СРОДКІ
ВЫРАЖЭННЯ КАТЭГОРЫІ
ТЭМПАРАЛЬНАСЦІ**

Выкладчык Чарткова Вольга Максімаўна

Мінск, 2021

Ключавыя словы: значэнні тэмпаральнасці, дэтэрмінаваныя члены сказа, сінтаксічны паралелізм, экспліцытна выражаны і эліпсаваны выказнік.

- У апошнія дзесяцігоддзі тэкставыя катэгорыі выступаюць аб'ектам вывучэння даследчыкаў мовы. Кваліфікацыя іх ажыццяўляецца з улікам метадалагічнай базы лінгвістычнага напрамку, у межах якога праводзіцца названае даследаванне. Большасць вучоных указаныя катэгорыі адносяць да паняційных універсалій, якія ўключаюць адзіны тэкставы сэнс і складаюцца з функцыянальна арыентаваных тыпавых кампазіцый рознаўзроўневых моўных адзінак [Гальперын]. Тэкставая катэгорыя выступае «адзінкай аналізу, паколькі змяшчае ў сабе асноўныя ўласцівасці цэлага. Кожная тэкставая катэгорыя ўвасабляе асобную сэнсавую лінію тэксту, выражаную групай моўных сродкаў, арганізаваных у адносную ўнутрытэкставую цэласнасць». Відавочна, даследчыкі прытрымліваюцца меркавання, што менавіта сукупнасць тэкставых катэгорый і ўтварае тэкст як камунікатыўную адзінку.

- Тэмпаральнасць рэалізуецца спецыфічнымі сродкамі на сінтаксічным узроўні. Гэта дэтэрмінаваныя члены сказа, сродкі ўскладнення сінтаксічнай структуры, сінтаксічныя адносіны ў структуры складанага сказа і звышфразовага адзінства, марфалагічныя сродкі, дэтэрмінаваныя члены сказа. У сказах са значэннем статальнай лакалізацыі дэтэрмінаваныя акалічнасці ўказваюць на тое, што аб'ект знаходзіцца на гэтым месцы пастаянна, нязменна: *За лугам – вялікія ўзгоркі...* (Я. Брыль).
- Дэтэрмінаваныя *дапаўненні* (пры адсутнасці іншага паказчыка) маркіруюць тэмпаральны план канструкцыі значэннем цяперашняга часу: *За лазняком возера, чорнае вока* (І. Мележ). Значэнне будучага ці прошлага часу з семантыкай статальнай лакалізацыі прадугледжвае абавязковае ўжыванне дзеяслова *быць* у неабходнай тэмпаральнай мадыфікацыі: *За возерам была вёска / За возерам – вёска / За возерам будзе вёска*. З гэтага вынікае, што выражэнне тэмпаральнасці ў такіх канструкцыях абумоўлена структурнымі фактарамі.
- *Аднародныя выказнікі*. На агульны часавы план аднародных экспліцытна выражаных і эліпсаваных выказнікаў указваюць адносіны паслядоўнасці, што ўсталёўваюцца паміж імі. Звязваюцца паміж сабой аднародныя выказнікі з дапамогай спалучальных злучнікаў *і, ды*: *Скончым школу – і за працу, не прапусцім нават дня* (П. Броўка); *А то вазьму вось гэтыя два экзэмпляры – яго і мой – ды ў райком* (А. Макаёнак); *Набярэм каменняў пабольш і – на дарогу* (І. Козел); *Надакучыла ўжо вандраваць. Два-тры дні пастаім – і зноў на новае месца. Горш цыган* (А. Макаёнак).

- Рэалізацыя катэгорыі тэмпаральнасці можа ажыццяўляцца на ўзроўні звышфразавога адзінства. Найбольш распаўсюджанымі з'яўляюцца выпадкі кантэкстуальнага эліпсіса: *Спачатку ідуць у салдаты. А адтуль – у горад* (А. Макаёнак). Эліптычны сказ у дадзеным выпадку маркіруецца значэннем цяперашняга часу. У выпадках з унутрысінтагматычным эліпсісам на ўзроўні звышфразавога адзінства фарміруецца агульны часавы план. Таму значэнне тэмпаральнасці поўнай канструкцыі праецыруецца на эліптычную: *Зараз намераем ціск. А потым укольчык* (А. Макаёнак); *Сакратар райкома партыі адкрывае сход. Потым даклад, выступленні* (А. Макаёнак); *За акенцам пасівелі далі. // Далёкі лес – істужкаю* (З. Бядуля); *Завязла яго ў Мінск. Аперацыю яму зрабілі. А назаўтра – вайна* (А. Макаёнак). Намінатыўныя канструкцыі пры адсутнасці іншых кантэкстуальных сродкаў маюць канстантнае значэнне цяперашняга часу. У структуры звышфразавога адзінства яны маркіруюць эліптычныя канструкцыі названым значэннем: *Глухмень. Мядзяныя ствалы. // Настой нагрэтае смалы. // Калёсы па карэннях* (З. Бядуля).

- На фоне намінатыўных сказаў значэнне часу можа маркіравацца лексічнымі сродкамі, якія ўказваюць на паслядоўнасць падзей: *Восень. За ёю – зіма* (Г. Багданава). Часам, на ўзроўні звышфразавога адзінства, калі яно складаецца выключна з эліптычных сказаў, значэнне тэмпаральнасці спецыяльнымі сродкамі не маркіруецца, а адпавядае тэмпаральнаму плану страфы або верша ў цэлым: *Зноў званок. На парозе з вялізным ахапкам язіну яшчэ два вусачы – высокі падцягнуты спадар і рахманы круглявы спадар* (Г. Багданава); *А думы ўгору // Зноў і зноў. // І раптам – гул і трэск сукоў. // Машина немцаў, // А на ёй – хлапцы, // І кожны, як герой* (П. Броўка).
- Такім чынам, у сінтаксічных канструкцыях рэалізуюцца ўсе магчымыя значэнні тэмпаральнасці. Найбольш пашыранымі з'яўляюцца сінтаксічныя сродкі, у прыватнасці дэтэрмінаваныя члены сказа, сінтаксічны паралелізм паміж аднароднымі выказнікамі, адзін з якіх эліпсаваны, дзе назіраецца маркіраванасць значэння часу эліпсаванага выказніка значэннем экспліцытна выражанага. На сінтаксічнае значэнне тэмпаральнасці ўказваюць адносіны адначасовасці або паслядоўнасці паміж экспліцытна выражаным і эліпсаваным выказнікамі.

Літаратура

- 1. Арнольд, И. В. Стилистика современного английского языка : стилистика декодирования : [по специальности «Иностр. яз.»] / И. В. Арнольд. – 3-е изд. – М. : Просвещение, 1990. – 300 с.
- 2. Божок, И. А. Семантическая организация эллиптических предложений / И. А. Божок // Семантика слова и семантика высказывания : межвуз. сб. науч. тр. / Моск. обл. пед. ин-т ; редкол.: П. А. Лекант (отв. ред.) [и др.]. – М., 1989. – С. 22–32.
- 3. Брандес, М. П. Стилистический анализ на материале нем. яз. / М. П. Брандес. – М. : Высш. шк., 1971. – 191 с.
- 4. Тураева, З. Я. «Нуль» в синтаксисе как структурная модификация исходной модели / З. Я. Тураева, Я. Г. Биренбаум // Коммуникативно и структурно обусловленные модификации единиц языка: межвуз. сб. науч. тр. / Ленингр. гос. пед. ин-т ; редкол.: Н. А. Кобрина (отв. ред.) [и др.]. – Л., 1986. – С. 122–135.
- 5. Чайка, Н. У. Тыпалогія эліпсіса ў сінтаксічнай сістэме беларускай мовы : манаграфія / Н. У. Чайка. – Мінск : БДПУ, 2012. – 332 с.
- 6. Чайка, Н. У. Тэмпаральная спецыфікацыя ў эліптычных канструкцыях / Н. У. Чайка // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманітар. навук. – 2008. – № 3. – С. 115–119.
- 7. Шендельс, Е. И. Имплицитность в грамматике / Е. И. Шендельс // Проблемы синтаксической семантики : материалы науч. конф. / Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. ; В. Г. Адмони [и др.]. – М., 1976. – С. 263–265.
- 8. Шуба, П. П. Дзеяслоў у беларускай мове / П. П. Шуба ; пад рэд. М. Г. Булахавы. – Мінск : Выд-ва БДУ, 1968. – 84 с.
- 9. Языкознание : большой энцикл. слов. / гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е (репр.) изд. «Лингвист. энцикл. слов.» 1990 г. – М. : Большая рос. энцикл., 1998. – 682 с.